DEUİFD XLIII / 2016, ss. 143-181.

FELSEFE'Lİ İLAHİYAT *vs.* FELSEFE'SİZ İSLAMİ İLİMLER: TÜRKİYE GENELİ ÖĞRENCİ ANKETİ

Fatih TOKTAŞ[*]
Şükrü KEYİFLİ[**]
Fatih YILDIRIM[***]
Bekir ESEN[****]

ÖZ

Bu makale, İlahiyat Fakültelerinde öğrenim görmekte olan öğrencilerin Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü altında verilen derslere yönelik algı ve tutumlarını belirlemek amacını taşımaktadır. Bu amacı gerçekleştirmek adına Türkiye geneli İlahiyat Fakültelerinde toplamda 6097 lisans öğrencisiyle anket uygulanmıştır. Bu anketin genel sonucuna göre orta öğretimde kazandıkları eğilim ya da fakülteye başlar başlamaz Felsefe ve Din Bilimleri derslerine yönelik olumsuz önyargılarla karşıt bir tutum içerisinde bulundukları; ilgili dersleri aldıktan mezun aşamasına geldikleri dönemde önceki olumsuz tutumu büyük ölçüde olumlu yöne doğru değiştirdikleri görülmektedir. Bu sonuç, öğrencilerin başlangıçta sergiledikleri olumsuz tavrın, bizatihi Felsefe ve Din Bilimleri grubu derslerinin müfredatının içeriği ve işlevinden ve bu derslerin içeriğini henüz bilmeyen öğrencilerden kaynaklanmadığını; bu tutumun kaynağının örgün öğretim dışı kaynağının olduğunu açıkça göstermektedir. Söz konusu kaynağın ne olduğunu belirlemek çalışmanın sınırları dışında kalmakla birlikte bu makale, ilgili durumun başka araştırmalarla incelenmesi gereğini ortaya koymaktadır. Makalenin bir başka önerisi ise Felsefe ve Din Bilimleri grubu derslerinin İlahiyat Fakültesi öğrencilerine sağladığı kazanımların geliştirilmesi gerekliliğiyle birlikte bu kazanımların, özellikle Temel İslâm Bilimleri Bölümü dersleriyle de koordinasyonun sağlanmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Felsefe ve Din Bilimleri, İlahiyat, İslami İlimler, Anket

---

[*] Doç. Dr., DEÜ İlahiyat Fakültesi Felsefe Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

[**] Doç. Dr., DEÜ İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

[***] Arş. Gör., DEÜ İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Anabilim Dalı.

[****] Arş. Gör., DEÜ İlahiyat Fakültesi Mantık Anabilim Dalı.

Makalenin Hakemlere Gönderiliş Tarihi : 03/06/2016
Makalenin Hakemlerden Geliş Tarihi : 26/07/2016

THEOLOGY WITH PHILOSOPHY *vs.* ISLAMIC STUDIES WITHOUT PHILOSOPHY: TURKISH STUDENTS GENERAL SURVEY

ABSTRACT

This article aims to identify perceptions and attitudes of students toward courses given under the Department of Philosophy and Religious Studies who study in Faculties of Theology. For this purpose, a survey was conducted with 6097 students in Faculties of Theology across Turkey. According to main findings of this survey, it has been observed that students hold negative attitudes for the courses mentioned above because of prejudices that they carried out from high schools or they had in the beginning of their undergradute studies. However, after taking those courses and getting closer to their graduation, it seemed that they altered their negative attidues to positive ones. This result clearly showed that their negative attitudes did not arise from the courses itself or their contents or the students who had no idea about them in the first year but from external sources than the Faculty of Theology itself. Though identifying those external sources exceeds the limits of this article, we point out to investigate them with different works in the future. Another proposal of this article is that there is an unavoidable need to link philosophy courses with the courses of the Department of Islamic Studies in addition to the necessity of philosophy courses in Faculties of Theology for the sake of students' progress and output during their undergraduate studies.
Keywords: Philosophy and Religious Studies, Theology, Islamic Studies, Survey

Giriş

Genç Cumhuriyetimizin bazı kurumları, cumhuriyetten daha yaşlıdır. Sözgelimi Sayıştay, 1862; Danıştay ve Yargıtay, 1868 tarihlerini kuruluş tarihi olarak kabul etmektedirler. Bu bağlamda ülkemizdeki modern dönemlerin yüksek din öğretiminin kuruluş tarihi olarak 1.Eylül.1900 tarihi verilmektedir. Bu tarihte Dârülfünûn-ı Şâhâne'de, Ulûm-i Âliye-i Diniyye Şubesi açılmıştır. Meseleye bu açıdan yaklaşıldığında Osmanlı'nın son dönemlerinde ortaya çıkan medrese-mektep ikiliğinin yüksek din öğretiminde de kendini gösterdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Ulûm-i Âliye-i Diniyye Şubesi, medreselerin ıslâhı çerçevesinde 1914 yılında Dârülfünûn-ı Şâhâne'den alınıp Şeyhülislâmlığın denetimindeki Dâru'l-hilafe veya Medresetü'l-

Mütehassisîn'e aktarılmıştır.[1] Osmanlı'nın son dönem eğitim sisteminde gözüken mektep-medrese ikiliği, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile ortadan kaldırılmıştır.[2]

3 Mart 1924 yılında çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla Türkiye'deki tüm eğitim kurumları Milli Eğitim Bakanlığı çatısı altında toplanmış; ilgili kanunun bir gereği olarak Dârülfünûn'da bir ilahiyat fakültesinin açılmıştır.[3] Ne var ki genç Cumhuriyetin bu ilk ilahiyat fakültesi yalnızca sekiz sene açık kalabilmiş ve 1933 yılında kapatılmıştır. Ankara Üniversite'sine bağlı yeni bir ilahiyat fakültesinin açıldığı 1949 yılına kadar, ülkemizde, ne yazık ki yüksek din öğretimini veren resmi bir kurum olmamıştır. Bu nedenle Türkiye Cumhuriyeti'nin gerçek anlamda yüksek din öğretimine 1949 yılında başladığı söylenebilir.

1949-1982 dönemi, yüksek din öğretiminde yeniden ve bir başka açıdan ikili yapının olduğu dönem olarak görülebilir. Zira bu dönemde Türkiye'deki yüksek dini öğretim kurumlarının ikisi, üniversitelere ve sekizi ise Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlıdır. Buna göre 1949 yılında açılan İlahiyat Fakültesi, Ankara Üniversitesi'ne ve 1971 yılında açılan İslâmî İlimler Fakültesi, Atatürk Üniversitesi'ne bağlıyken; İstanbul, Kayseri, İzmir, Erzurum, Bursa, Samsun ve Yozgat şehirlerinde açılan Yüksek İslâm Enstitüleri Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı yüksek okul konumundaki yüksek din öğretimi veren kurumlardır. 1981 yılında çıkarılan bir kanunla kurulan ve 1982 Anayasası'yla varlığı güvence altına alınan Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK), yüksek din öğretimindeki ikili yapıyı sonlandırmış; Yozgat ve Erzurum olmak üzere ikisi kapatılmış, diğer altı Yüksek İslâm Enstitüsü, İlahiyat fakültesi adını alarak üniversitelere bağlanmıştır. Böylece 1982 yılında, Ankara ve Erzurum ile

---

1 Halis Ayhan, "İlahiyat Fakültesi", *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 70-71; Mustafa Usta, *Türkiye'de Yüksek Din Eğitiminin Kurumlaşma ve Ekolleşme Sorunları*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 34-35.

2 Adem Efe, "Cumhuriyet'in Kuruluşundan Bugüne Türkiye'de Devam Ede Gelen 'Yeni İlâhiyât Fakültesi' Söylemleri + Ekler", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 30, Isparta 2013, s. 214-215.

3 İlgili kanun metni için bkz. Suat Cebeci, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1996, s. 221-222.

birlikte sekiz İlahiyat fakültesi, yüksek din öğretimini üniversite çatısı altında yapmaya başlamıştır.

Türkiye'deki yüksek dini öğretimin, 1982'den günümüze kadar geçirdiği evrenin, 1924 (Tevhis-i Tedrisat Kanunu'nun çıkışı) ile 1933 (Dârülfunûn İlahiyat Fakültesinin kapatılışı) arası sürecin neredeyse tersi bir görüntü çizdiği açıktır. 1924-1933 arasında ülkemizde yüksek din öğretiminin verildiği hiçbir kurum bulunmazken, özellikle doksanlı yılların ortası ve iki binli yılların başlarından günümüze kadar çok hızlı bir biçimde ve çok sayıda yüksek din öğretiminin verildiği fakülte açılmış; Mayıs 2016 tarihiyle bu fakültelerin sayısı, YÖK'ün verileriyle 78'e ulaşmıştır. Bununla birlikte, son yıllarda açılan ve yüksek din öğretimi veren fakültelerin adlandırılmasında bir çeşitlilik olduğu görülmektedir.

Yukarıda değinildiği gibi 1982 öncesinde yüksek dini öğretim kurumları; İlahiyat Fakültesi (Ankara Üniversitesi), İslâmi İlimler Fakültesi (Atatürk Üniversitesi) veya Yüksek İslâm Enstitüsü (Miili Eğitim Bakanlığı) adını taşımaktayken YÖK'ün kararıyla 1982 yılından sonra bu kurumlar, 'İlahiyat Fakültesi' olmak üzere tek bir isim altında toplanmıştır. Ancak son beş yılda yüksek din öğretimi veren fakültelerin isimlendirilmelerinde bir çeşitlilik görülmektedir. Nitekim yeni açılan bazı fakültelere 'İlahiyat' adının yanı sıra 'İslâmi İlimler Fakültesi' (29 tane yeni fakültenin adı olarak)[4], 'Uluslararası İslâm ve Din Bilimleri Fakültesi' (2011, 29 Mayıs Üniversitesi; 2011, İzmir Üniversitesi), 'İlahiyat Bilimleri Fakültesi' (2011, Mardin Artuklu Üniversitesi), 'Dini İlimler Fakültesi' (2013, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi) gibi isimler verilmiştir.[5] Son beş yıldaki bu isimlendirme çokluğunda 'İlahiyat' adının yanı sıra 'İslâmi İlimler' adının öne çıktığı açıkça görülmektedir. İlk bakışta bu adlandırmanın, 1971'de Atatürk Üniversitesi'ne bağlı olarak kurulan fakültenin adının 'canlandırılması' ve 'tarihsel kökene saygı' olarak yorumlanması mümkün olarak görülebilirdi. Ancak, 15.Ağustos.2013 tarihinde Yükseköğretim Genel Kurulu'nda İlahiyat Fakülteleri hakkında

---

4 İslami İlimler fakültelerinin toplu listesi için bkz. https://yokatlas.yok.gov.tr/lisans-bolum.php?b=21300 (E.T. 17.04.2016).

5 İslami İlimler fakültelerinin açılış tarihleri ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. https://istatistik.yok.gov.tr/ (E.T. 17.04.2016).

oy çokluğuyla alınan karar, 'İslâmi İlimler Fakültesi' şeklindeki adlandırmanın başka anlamlarının bulunduğunu ima etmektedir.

1900 tarihinde kurulan Dârülfünûn-ı Şâhâne'nin Ulûm-i Âliye-i Diniyye Şubesi'nden günümüze kadar yüksek din eğitimi veren kurumların açılması, kapatılması, bağlı olduğu eğitim kurumlarının değiştirilmesi, ders programlarının belirlenmesi gibi eğitimin her aşamasında 'müdahaleye' maruz kaldığı -İlahiyat fakültelerinin serencamının kısaca verildiği yukarıdaki paragraflardan da anlaşılacağı gibi- tarihi bir gerçektir.[6] Yükseköğretim Genel Kurulu'nun, İlahiyat fakülteleri adına 15.Ağustos.2013 tarihinde aldığı karar, bu müdahalelerin sonuncusu olmasa[7] da kamuoyunda oldukça tepkiyle karşılanmış olması ve analiz edilmeyi gerektiren özellikleri nedeniyle dikkat çekicidir. Nitekim bu makale, söz konusu kararı bir açıdan; Felsefe ve Din Bilimleri Bölümündeki derslerin öğrenciler üzerindeki etkisi açısından değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu değerlendirmeye girmeden önce Yüksek Öğretim Kurumu Genel Kurulunun 15.08.2013 tarihinde oy çokluğuyla aldığı ve ivedilikle uygulanması için faks yoluyla İlahiyat fakültelerine tebliğ ettiği karara bir göz atmak gerekmektedir. Bu karara göre;

> "**I)** İlahiyat Fakülteleri için bir müfredat belirlenmesi yapılmış ve tüm İlahiyat Fakültelerinin belirlenen müfredatı uygulamasına ve

---

6 Sözgelimi Tevhid-i Tedrisat Kanunun çerçevesinde Dârulfünûn'a bağlı açılacak olan İlahiyat Fakültesine dair o dönemde yapılan bazı tartışmaları yeni alfabeyle okuyabilmek için bkz. Efe, *"Cumhuriyet'in Kuruluşundan."*, s. 222-235. 1949'da açılacak olan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi hakkındaki tartışmalar için bkz. Halis Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi*, 3. Basım, Dem Yayınları, İstanbul 2014, s. 107-126.

7 "Yüksek Öğretim Kurulu, 1.Temmuz.2015 tarihli yürütme kurulu toplantısında aldığı bir kararla İlahiyat Fakültelerinin programına yeniden müdahale etmiştir. Bu karara göre 2015-2016 eğitim-öğretim yılının başından uygulanmak üzere; 1) Arap Dili ve Belagati, Tefsir, Hadis ve Fıkıh Derslerinin en az altı yarıyıla yayılarak okutulmasına, 2) Kur'an-ı Kerim Okuma ve Tecvid Derslerinin halihazırda olduğu hal üzere her yarıyıla yayılarak okutulmasına karar verildi." Adnan Demircan, *Türkiye'nin İlahiyat Sorunu*, Beyan Yayınları, İstanbul 2015, s. 70-71.

> **II)** Mevcut bütün İlahiyat Fakültelerinin adlarının 'İslami İlimler Fakültesi' şeklinde değiştirilmesine, oy çokluğu ile karar verilmiştir."[8]

Bu kararın 'içeriğini' tahlil etmeden önce 'biçim' olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Nitekim yazılı-görsel ve sosyal medyada çok sayıda akademisyen-entelektüel, YÖK'ün herhangi bir fakültenin programını belirleme yetkisinin olmadığını; nitekim kurulduğu 1982 tarihinden 2013 yılına kadar YÖK'ün zaten bir yüksek öğretim programının programını düzenlemeye girişmediğini; söz konusu kararla YÖK'ün İlahiyat Fakültelerinin saygınlığını zedelediği görüşlerini dile getirmişlerdir.[9] Önemli bir kısmı İlahiyat Fakültelerinde görev yapmakta olan akademisyenlerce dillendirilen ve toplumun çeşitli kesimlerini temsil eden aydınların desteklenmesiyle zenginleşen bu haklı tepki ve eleştiriler üzerine YÖK, sözü edilen kararı, hukuken 'ke-en lem yekün' olarak kabul ettiğini şöyle açıklamıştır:

> İlahiyat camiasından ve kamuoyundan gelen görüşler ve öneriler üzerine Genel Kurulumuz, 15.08.2013 tarihli toplantısında alınan İlahiyat Fakülteleri ile ilgili kararların yeniden görüşülmesini gündemine alarak, İlahiyat Fakültelerinin **isimlerine ve müfredatına** ilişkin Genel Kurul kararlarının **yürürlükten kaldırılmasına** karar vermiştir. Bundan sonraki çalışmalar 2547 sayılı Kanun ve ilgili mevzuata göre, yükseköğretim yeterlilikler çerçevesi de dikkate alınarak, **yetkili kurum ve kurullar marifetiyle** yürütülecektir. Kamuoyuna duyurulur.[10]

---

8 Durmuş Günay, "Karşı Oy Yazısı", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 30, Isparta 2013, s. 3.

9 Mevlüt Uyanık, "Felsefesiz İlahiyat Mümkün mü?", *TYB Akademi Dergisi*, Y. 6, S. 16, Ankara 2016, s. 53-55; Günay, *"Karşı Oy."*, s. 7, 9.

10 İlgili karar için bkz. http://www.yok.gov.tr/web/guest/anasayfa/-/asset_publisher/64ZMbZPZlSI4/content/ilahiyat-fakultelerine-iliskin-ac%C4%B1klama;jsessionid=20393C70F6181BE5D8401ECF26EB170A?redirect=http%3A%2F%2Fwww.yok.gov.tr%2Fweb%2Fguest%2Fanasayfa%3Bjsessionid%3D20393C70F6181BE5D8401ECF26EB170A%3Fp_p_id%3D101_INSTANCE_64ZMbZPZlSI4%26p_p_lifecycle%3D0%26p_p_state%3Dnormal%26p_p_mode%3Dview%26p_p_col_id%3Dcolumn-3%26p_p_col_count%3D1 (E. T.

YÖK'ün bu açıklaması, Genel Kurulun 15.Ağustos.2013'de oy çokluğuyla aldığı kararın, 'yetki aşımı' olduğun kabul etmesi anlamına geldiği açıktır. Yukarıda da belirtildiği gibi YÖK, 1980 ihtilali döneminde bile hiçbir fakültenin programını belirlemeye kalkışmamışken, dahası 1981 yılında çıkarılan 2547 sayılı kanun ve ilgili yönetmelikler yani hukuk, böyle bir işleme onay vermezken 2015 yılında İlahiyat Fakültelerinin adını ve programını değiştirmek/düzenlemek gibi bir 'eylemi' anlamlandırmak oldukça güç gözükmektedir. Bu 'eylemin' görünür öznesi, YÖK Genel Kurulu'dur. Ancak Genel Kurulun özneliği, sunulan önerileri oylamaktan ibarettir. Bu durumda sözü edilen tasarının kim(ler)in ya da hangi kurumların kaleminden çıkmış olduğu sorusu yanıtsız kalmaya devam etmektedir. YÖK, İlahiyat Fakültelerinin programlarını geliştirmek amacıyla 19.09.1997 tarihinde 'İlahiyat Türk Milli Komitesini' kurmuş, 2012'de ilgili yönetmeliğin yürürlükten kaldırılması üzerine bu kez 27.Şubat.2013 tarihinde YÖK tarafından 'İlahiyat Çalışma Grubu' oluşturulmuştur. Her iki komisyonun hazırlamış olduğu birer 'program taslağı' bulunmakla birlikte YÖK Genel Kurulunun 15.08.2013 tarihinde kabul ettiği programın daha farklı ve üçüncü program olduğu anlaşılmaktadır.[11] Bu durumda, YÖK Genel Kurulu'na sunulan 'fail-i meçhul' önerinin ne anlama geldiğinin anlaşılması için söz konusu önerinin içeriğini tahlil etmek gerekmektedir.

Yüksek Öğretim Kurumu Genel Kurulunun 15.08.2013 tarihinde aldığı karar; biri, İlahiyat Fakülteleri için "efradını cami ağyarını mani' biçimde ayrıntılı bir müfredat belirlemek ve diğeri İlahiyat Fakültelerinin adlarının 'İslami İlimler Fakültesi' şeklinde değiştirmek olmak üzere iki temel karara dayanmaktadır. Kanımızca, programın 'tespit edilemeyen' hazırlayıcıları bu iki temel karar arasında 'zorunlu' bir bağlantı kurmuş

17.04.2016). (Alıntılanan metinde bazı kelimelerin altının çizilmesi ve kalın karakterde yazılması, makale yazarları tarafından yapılmıştır.)

11 Genel Kurulun bir üyesi olan Günay, hazırlanan programın, İlahiyat Çalıma Grubu tarafından hazırlandığını ifade etmişse de, ilgili makalenin ekinde sunulan programlar karşılaştırıldığında Genel Kurul'da oy çokluğuyla kabul edilen programın, İlahiyat Türk Milli Komitesi ve İlahiyat Çalışma Grubu tarafından hazırlanan programdan daha farklı olduğu anlaşılmaktadır. Karşılaştırma için bkz. Günay, *"Karşı Oy."*, s. 7, 10, 24-29.

olmalıdırlar. Bu nedenle bu iki karar, önce ayrı ayrı ve daha sonra birlikte ele alınmak suretiyle bir değerlendirme yapılmalıdır.

Genel Kurulda karşı oy kullanan üye Günay'a göre müfredat değişikliğinin özünde, önceki programda bulunan; a) bazı derslerin kaldırılması, b) bazı derslerin birleştirilmesi ve c) bazı derslerin saatlerinin azaltılması veya arttırılması bulunmaktadır.[12] 'İlahiyat Türk Milli Komitesi', 'İlahiyat Çalışma Grubu' ve YÖK Genel Kurulunun 15.08.2013 tarihinde kabul ettiği üç program karşılaştırıldığında, sonuncu programda kaldırılan derslerin ortak noktasının, adında 'Tarih' bulunan dersler olduğu anlaşılmaktadır. Sözgelimi Felsefe Tarihi, İslâm Felsefesi Tarihi, Kelam Tarihi ve İslâm Medeniyeti Tarihi gibi dersler programdan çıkarılmıştır. Bu derslerden bazıları, yeni adlar almak suretiyle programa yeniden alınmıştır. Sözgelimi, İslâm Felsefesi Tarihi dersi, İslâm Felsefesi adını alarak yeni programda yerini korumuştur. Ne var ki Felsefe Tarihi dersine böyle bir şans tanınmamış; 'Tarih' ekinin düşmesiyle birlikte kendisi de programdan tümüyle çıkartılmıştır.[13] Sosyal medyada oldukça yankı bulan bu öneri, yeni programın 'Felsefesiz İlahiyat' olarak eleştirilmesine yol açmış olsa da, kanımızca bu programı daha 'garabet' yapan husus, İslam Ahlak Esasları dersinin programdan çıkarılmış olmasıdır. Mezunlarının önemli bir kısmının, Milli Eğitim Bakanlığı'nda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin öğretmeni olarak görev alan İlahiyat Fakültelerinde, doğrudan ahlâk alanına ait tek dersin müfredattan çıkartmanın 'anlam(sızlığ)ı' ancak 'sözün bittiği yer' deyişi ile açıklanabilir.

Genel Kurul'un kabul ettiği programda bazı derslerin birleştirildiği görülmektedir. Sözgelimi Kelam ile İslâm Mezhepleri dersleri, Kelam ve İslâm Mezhepleri; Türk İslâm Sanatları Tarihi ile Türk Din Musiki dersleri, İslâm Sanatları ve Dini Musiki; Osmanlı Türkçesi ile Türk İslâm Edebiyatı dersleri, Osmanlı Türkçesi ile İslâmi Türk Edebiyatı adını alarak birleştirilmiştir. Öte yandan programda Din Sosyolojisi, Din Psikolojisi ve Din Felsefesi gibi Felsefe ve Din Bilimleri

---

12 Günay, *"Karşı Oy."*, s. 3.

13 İlahiyat Fakültelerinde, Felsefe Tarihi dersinin önemi hakkında bir değerlendirme için bkz. Salih Aydın, "Felsefî ve Dinî Açıdan Felsefe Eğitiminin Gerekliliği", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 30, Isparta 2013, s. s. 120-123.

Bölümü derslerinin saati azaltılmıştır. Buna karşın Kur'an Okuma ve Tecvid, Fıkıh, Hadis gibi Temel İslâm Bilimleri Bölümü derslerinin saati arttırılmıştır.[14]

Genel Kurul'un kabul ettiği kararın ikincisi, İlahiyat Fakültelerinin adlarının 'İslami İlimler Fakültesi' şeklinde değiştirilmesidir. Önerilen bu yeni adın, biri daha uzak ve diğeri daha yakın olmak üzere iki örneği bulunmaktadır. Daha uzak olanı, 1971 tarihinde Atatürk Üniversitesi'ne bağlı olarak açılıp 1982'de İlahiyat Fakültesine dönüştürülen İslami İlimler Fakültesi'dir. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden farklı olarak bu fakülte, öğrencilerini üçüncü sınıftan itibaren bölümlere ayırmak suretiyle öğretim yapmıştır. 1971-1977 yılları arasında öğrenciler; a) Tefsir-Hadis, b) Kelam ve İslâm Felsefesi, c) Fıkıh ve İslâm Hukuku, d) İslâm Dil ve Edebiyatı olmak üzere dört bölümden birini tercih ederken 1977-1982 arasında bu bölümlerin sayısı ikiye dönüştürülmüştür. Ne var ki İslâmi İlimler Fakültesi'ndeki bu bölümleme, yalnızca ilgili bölümün ders sayıları ve ağırlığından ibaret olup tek bir program olarak kabul edilmiştir. İslâmi İlimler, İlahiyat Fakültesine dönüştürüldükten sonra ise sözü edilen bölümler kaldırılmış ve tek programın uygulanması sürdürülmüştür.[15] YÖK'ün kabul ettiği programda da bölümün bulunmayışı hususu göz önüne alındığında, önerilen 'İslami İlimler Fakültesi' adının, bu fakültenin programına öykünmek olmadığı yorumu yapılabilir.

'İslami İlimler Fakültesi' adının yakın geçmişteki karşılığı ise ilk kez Şubat 2011 tarihinde Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi ile İstanbul Şehir Üniversitesi'nde açılan fakültelerdir. 2016 Mayıs itibariyle Türkiye'de 'İslami İlimler Fakültesi' adını taşıyan 20 yüksek din öğretimi kurumu bulunmaktadır. Tarihsel köklülük olarak karşılaştırıldığında, yüksek din öğretimi kurumları 1949 senesinde kurulan Ankara

---

14 Sözü edilen programlarla ilgili karşılaştırmalar için bkz. Günay, "Karşı Oy.", s. 24-29. Dârülfünûn İlahiyat Fakültesinden günümüze kadar yüksek din öğretimi veren kurumların ders programları için bkz. Cağfer Karadaş, "İlahiyat Lisans Programlarının Değerlendirilmesi" (*Bugünün İlahiyatı Nasıl Olmalıdır: Sorunlar ve Çözümleri* içinde), Ensar Neşriyat, İstanbul 2015, s. 242-259.

15 Cağfer Karadaş, "*İlahiyat Lisans.*" s. 222-223; Demircan, *İlahiyat Sorunu.*, s. 27.

Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden günümüze kadar 'İlahiyat' adını taşımıştır. 1971 ile 1982 arası açık olan Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi hariç tutulacak olunursa, YÖK'ün sözü edilen kararı aldığı tarihte İslami İlimler Fakültelerinin iki (günümüzde ise beş) yıllık bir geçmişi bulunmaktadır. YÖK'ün 'köklü' bir ismi kaldırıp, 'çok kısa bir geçmişi' olan bir ismi tercih etmesi de eleştirilmiştir.[16] Buna karşın kimileri de YÖK'ün yapmak istediği isim değişikliğini olumlu yaklaşmıştır. Sözgelimi Göktaş, YÖK'ün Yüksek İslâm Enstitüleri ile Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'nin adlarını 1982 yılında İlahiyat Fakültesine dönüştürerek "İslam" kelimesinin kaldırılmasını doğru bulmadığını belirtmekte; YÖK'ün 2013 yılında aldığı kararda 'İlahiyat' kavramının kaldırılarak 'İslami İlimler' deyişinin getirilmesini bir hatanın ortadan kaldırılması olarak değerlendirmektedir.[17] Demokratik bir toplumda her türlü düşüncenin ifade edilmesinin, vazgeçilmez bir insanlık hakkı olduğu açıktır. Bununla birlikte, aynı teklifin Diyanet İşleri Başkanlığı için dile getirilmemiş olması da şaşırtıcıdır. Zira Diyanet, bütün ilgisini İslâm'a -hatta sadece Sünni İslâm'a- hasretmiş olmakla birlikte kurumun adında 'İslâm' terimini kullanmamaktadır. Her ne kadar mezunlarının hatırı sayılır bir oranda Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde çalışmakla birlikte İlahiyat fakülteleri, 'evrensel' bir ilgi taşıyan üniversitelerin kurumları olarak İslâm'ın yanı sıra diğer dinler ve -ayrıca- beşeri bilimleri de önemsemektedir.

YÖK'ün 2011'den sonra kurulan İslami İlimler Fakültesi ders programlarını göz önüne alarak, İlahiyat Fakültelerinin müfredatını değiştirmek istemiş olduğu varsayımı ileri sürülebilir. Bu varsayımı tahlil etmek için, İslami İlimler Fakültelerinin ders programlarına göz atmak gerekmektedir. Buna göre vakıf üniversitelerinden İstanbul Şehir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi ve devlet üniversitelerinden ise İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi ders programlarının, YÖK Genel Kurulu'nun kabul etmiş olduğu ders programına benzemediği görülmektedir. Sözgelimi YÖK'ün kabul ettiği programda

---

16 Mustafa Öztürk, "İlahiyatın Adı ve Amaçları Ne Olmalıdır?" (*Bugünün İlahiyatı Nasıl Olmalıdır: Sorunlar ve Çözümleri* içinde), Ensar Neşriyat, İstanbul 2015, s. 46-51.

17 http://www.eilahiyat.com/index.php/arsiv1/kategoriler/ilahiyat-uzerine/2876-mufredat-uzerine-mulahazalar (E.T. 17.04.2016).

tamamen kaldırılmış olan Felsefe Tarihi ile İslam Ahlak Esasları (ve Felsefesi) dersi, her iki fakültenin ders programında yer almaktadır. Ayrıca YÖK'ün kabul ettiği programda birleştirilen Kelam ile İslâm Mezhepleri dersleri, Türk İslâm Sanatları Tarihi ile Türk Din Musiki dersleri sözü edilen iki İslami İlimler Fakültesinde de, tıpkı İlahiyat Fakültelerinde olduğu gibi, ayrı dersler olarak okutulmaktadır.[18] Bu verilerin bir sonucu olarak mevcut İslami İlimler Fakülteleri ders programlarının, YÖK Genel Kurulunda önerilen İslami İlimler Fakültesi adıyla bir ilgisinin olmadığı söylenebilir. Kanımızca Genel Kurulun, İlahiyat Fakültesinin isimlerinin İslami İlimler Fakültesi olarak değiştirme girişiminde, yeni bir 'İslami İlimler Fakültesi' kurgusu olmuş olmalıdır.[♣] Bu durumda Kurul'un kabul ettiği programın, bu yeni İslami İlimler Fakültesi tasavvurunun mücessem hali olarak görmek mümkündür. Nitekim yazılı, görsel ve sanal basın-yayın ve iletişim ortamlarında YÖK Genel Kurulu'nun kabul ettiği program (ve dolayısıyla yeni İslami İlimler Fakültesi tasavvuru) ciddi bir biçimde eleştirilmiştir.

İlahiyat Fakülteleri, akademik olarak; a) Temel İslâm Bilimleri, b) İslâm Sanatları ve Tarihi, c) Felsefe ve Din Bilimleri olmak üzere üç ana bölüme ayrılmaktadır. Bu haliyle İlahiyat Fakültelerinin akademik yapısının, milli şairimiz merhum Mehmet Akif Ersoy'un 'Doğrudan doğruya Kur'an'dan alıp ilhâmı, asrın idrâkine söyletmeliyiz İslâm'ı'[19] dizelerinin ruhuna büyük ölçüde uyduğu söylenebilir. İlahiyat Fakülteleri, başta İslâm Tarihi olmak üzere Fıkıh, Kelam, Mezhepler gibi İslâmî

---

18 İstanbul Şehir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi ders programı için bkz. http://www.sehir.edu.tr/Pages/Akademik/Bolum.aspx?BID=8 (E.T. 17.04.2016); İzmir Katip Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi ders programı için bkz. http://iif.ikc.edu.tr/PHP_ALT_PORTAL/files/165/ders-program/1.snf.pdf, http://iif.ikc.edu.tr/PHP_ALT_PORTAL/files/165/ders-program/3.snf.pdf, http://iif.ikc.edu.tr/PHP_ALT_PORTAL/files/165/ders-program/4.snf.pdf (E.T. 17.04.2016).

♣ Bu gerekçeyle makalenin başlığında kullanılan 'İslami İlimler' deyişi ile mevcut İslami İlimler Fakülteleri veya Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi kastedilmemiştir. Bu deyiş, YÖK Genel Kurulunda kabul edilen programın işleneceği kuruma verdiği adı göstermektedir.

19 Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, Hece Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2009, s. 403.

ilimlerin tarihine yani birikimine önem vermek suretiyle dinî yaşama tecrübesinden de yararlanmayı gözden uzak tutmamayı hedeflemektedir. Bununla birlikte, tıpkı Akif'in de işaret ettiği gibi İlahiyat Fakültelerinin programı; sanatı, edebiyatı ve beşeri bilimlerin verileri ile birlikte İslâm'ın 'asrın idrakine' uygun bir biçimde anlaşılmasını amaçladığı da anlaşılmaktadır. Ne var ki YÖK Genel Kurulunda kabul edilen program, tam da bu hususu zayıflatmaktadır.

YÖK'ün programında, genellikle, Temel İslâm Bilimleri Bölümünün derslerinin saatleri arttırılmışsa da Kelam ve Mezhepler Tarihi gibi iki ayrı anabilim, aynı lisans dersleri olarak birleştirilmek suretiyle İslâmî ilimlerdeki, 'aklî' (Kelam) ve 'tarihsel gerçeklik' (Mezhepler Tarihi) zayıflaştırılmıştır. İslâm sanatları bölümündeki derslerin yani Türk İslâm Sanatları Tarihi ile Türk Din Musiki derslerinin, Osmanlı Türkçesi ile Türk İslâm Edebiyatı derslerinin birleştirilmesi ise İslâm'ın estetik ve sanattan yoksun olduğu iddiasını ileri sürenlere, ne yazık ki, katkı sağlayıcı bir yaklaşım olarak gözükmektedir. Edebiyat, müzik ve sanattan yoksun olan bir dinin, çağımıza hitap edebileceğini düşünmek hiç de makul değildir.[20] Öte yandan Din Sosyolojisi, Din Psikolojisi ve Din Felsefesi gibi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü derslerinin saatinin azaltılmasının, Felsefe Tarihi ile İslam Ahlak Esasları derslerinin büsbütün program dışı bırakılmasının, İslâm'ın düşünce ve bilimle bir düşmanlığının bulunduğu iddialarını güçlendireceği açıktır. Ayrıca böylesi bir yaklaşımın, İlahiyat Fakültelerinin öğrencilerini bilimden ve insanlığın birikiminden yoksun bırakma gibi bir sığlığa yol açma tehlikesini barındırmaktadır.[21] Nitekim Uyanık, YÖK'ün kabul ettiği programının, Maturidî ve Eşarîlikle çerçevelenen, Mevlânâ ve Yunus Emre'yle hoşgörüyle taçlandırılan Anadolu topraklarına, kaba ve

---

20 Bu bağlamda bir değerlendirme için bkz. Burhanettin Tatar, "Günümüz İlahiyat Fakültelerinde Tefsir, Hadis, Ahlak Felsefesi ve Müzik Derslerinin Anlamı Üzerine Notlar", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 30, Isparta 2013, s. 84, 94-96; Ebubekir Eroğlu, "Bilimin Felsefe Bilincini Dışlaması", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 30, Isparta 2013, s. 106-107.

21 Bu hususta oldukça farklı bir değerlendirme için bkz. Tahsin Görgün, "Türk Üniversitesi ve Dini İlimler: İlahiyatın Akademik Yapılanması, Bölümleri ve Anabilim Dalları Nasıl Olmalıdır?, " (*Bugünün İlahiyatı Nasıl Olmalıdır: Sorunlar ve Çözümleri* içinde), Ensar Neşriyat, İstanbul 2015, s. 153, 162-163.

sert Neo-Selefilik tohumlarını ekme anlamına geleceğine dikkat çekmekte ve bunun ise çok uzak olmayan bir gelecekte DEAŞ gibi terör örgütlerinin ülkemizde filizleneceği uyarısını yapmaktadır.[22] Demircan, meseleye daha teknik yaklaşarak söz konusu programın, program geliştirme uzmanlarına danışılmadan 'masa başında' yapılan bir program olduğunu; bu programda öğrencinin, gelecekte yapmayı planladığı meslekte yeterliliği sağlayıp-sağlamayacağına dair bir endişenin -ve dolayısıyla bu endişeye cevap veren bir yaklaşımın- bulunmadığını ifade etmektedir.[23] Özdemir ise İlahiyat fakültelerinin programı ile ilgili sorunların çözümüne katkı sunacak birtakım önerilerde bulunmaktadır.[24]

Her program değişikliğinin teorik olarak tahlil edilmesi gerekli olmakla birlikte yeterli değildir. Bu hususta kendilerine en az danışılan, hatta hiç danışılmayan bir taraf olarak öğrenciler bulunmaktadır. Eğitimin dinamik bir süreç olduğu, gereksinimlere göre programlarda değişikliklerin yapılması gerekliliği açıktır. Bununla birlikte hiçbir program yenilenmesi de keyfi kararlara dayanmamalıdır. Program değişikliği, eğitimin girdileri ile çıktılarının amaca göre başarısının karşılaştırılmasından sonra ve ilgili verilere dayanılarak yapılmalıdır. İlahiyat fakültelerinin programlarının yenilenmesine ilişkin veriler sağlayacak olan bilimsel çalışmaların ve birikimin yetersiz olduğu literatür incelemelerinde kendini açıkça göstermektedir. Açık bir dille ifade etmek gerekirse, Tanzimat'tan günümüze değin yüksek din öğretimi programlarının düzenlenmesinde bilimsel verilerden daha çok birtakım varsayımlara göre hareket edildiği söylenebilir. Bu makale, ilahiyat

---

22 Uyanık, *"Felsefesiz İlahiyat."*, s. 72. Akademisyen-yazar Dr. Yusuf Kaplan, "İlâhiyatlardan Felsefe Derslerinin Kaldırılması Cinayettir" bir köşe yazısında, felsefe derslerinin kaldırılmasının, dinin maksatlarını hiçe sayma anlamına geleceğini ve bunun selefilik gibi aşırı dini akımları körükleyeceğini ileri sürmüştür. İlgili köşe yazısı için bkz. http://www.yenisafak.com/yazarlar/YusufKaplan/il%C3%A2hiyatlardan-felsefe-derslerinin-kaldirilmasi-cinayettir-39424 (E.T. 17.04.2016).

23 Demircan, *"İlahiyat Sorunu."*, s. 66, 69-70 .

24 Saadettin Özdemir, "Yüksek Din Eğitiminin Geleceği ve İstihdam Alanlarına Yönelik Program Önerileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 30, Isparta 2013, s. 239, 243-247.

öğrencilerinin din ile felsefe arasındaki ilişkiden başlayarak İslâm ile beşeri bilimler arasında kurdukları ilişkiyi ve buna yönelik tutumlarını belirlemeyi amaçlamaktadır. Böylece İlahiyat fakültelerinin Felsefe ve Din Bölümleri dersleri hakkında öğrencilerin görüş ve düşüncelerine yer vermek suretiyle sözü edilen tartışmalara yeni bir bakış açışı kazandırmak umut edilmektedir. Bu bağlamda aşağıdaki hipotezler kurulmuş ve makale boyunca bunlar test edilmiştir.

1. Hipotez: İslâm düşüncesinde, vahiy ile akıl veya din ile akıl arasındaki ilişkinin biçimine ilişkin tartışmalar ortaçağlardan beri canlılığını sürdürmektedir. Bu tartışmaların üzerinde yükseldiği üç temel yaklaşımın olduğu görülmektedir. İlki, felsefe adına dini ve ikincisi, din/İslâm adına felsefeyi reddetmektir. Üçüncüsü ise, vahiy ile akıl dolayısıyla din/İslâm ile felsefe arasında bir uyumun bulunduğunu ileri sürmektedir. Yüksek din öğretimi açısından meseleye yaklaşıldığında, ilk yaklaşımın İlahiyat fakültelerinde savunulmayacağı açıktır. İslâm düşüncesi, din ile felsefe arasındaki ilişkinin çözümlenmesi bakımından diğer iki yaklaşım arasında bir tercihte bulunmaktadır. Buna göre felsefe, ya İslâm'ı anlama çabalarından uzak tutulacaktır ya da bir din ve medeniyet olarak İslâm'ın anlaşılmasında bir araç olarak felsefenin katkılarından yararlanılacaktır. Her iki yaklaşımdan hangisi benimsenirse benimsensin, bu tercihe göre biçimlendirilecek olan din öğretimi programının, ötekine göre hazırlanacak olandan çok büyük ölçüde farklı olacağı kolaylıkla tahmin edilebilir.

Söz konusu iki yaklaşımın tarihsel temellerinin olmasının, günümüzdeki tartışmaların hem anlaşılmasını hem de yeniden değerlendirilmesini kolaylaştıracağı söylenebilir. Zira tarihsel tecrübe, teorik tartışmaları denetleyen bir tür deneysel bilgi sunmaktadır. Deneysel bilginin, şartların değişmesiyle sonucun değişmesi arasında tutarlı bir açıklama sağlaması açısından bilimsel bilgi sağlamak gibi bir gücü bulunmaktadır. Bu nedenle, ortaçağlarda din ile felsefe arasındaki tartışmaların günümüzdeki tartışmalara ancak belli ölçüde katkı sağlayacağı göz önüne alınmalıdır. İnsanlığın özellikle sanayi devriminden sonra baş döndürücü değişimlerle karşılaşması göz önüne alındığında, günümüze dair güncel/çağdaş verilere ihtiyaç duyulacağı açıktır. Bu makale, yüksek din öğretimi programlarını tamamlamak üzere olan öğrencilerin din ile felsefe arasında olumlu ilişki kurduklarını bir hipotez olarak kabul etmektedir.

2. Hipotez: İslâm düşünce tarihinde din adına felsefeyi ve akla dayanan bilimleri dışlayan bir yaklaşımın bulunduğu bilinmektedir. İlahiyat fakültesine yeni başlayan öğrencilerin, gerek ortaöğretim gerekse çevrelerinden aldıkları etkilerin bir sonucu olarak fakültenin programında yer alan Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü derslerine ilk başlarda olumsuz/soğuk yaklaştıkları, bu derslerle hemhal oldukça bu sert tavrın yumuşadığı/ortadan kalktığı makalenin ikinci hipotezidir. Bu hipotezin kanıtlanması, felsefeye karşı sert tutumun hazırlık/birinci sınıftan son sınıfa doğru düşen bir grafik çizmesine bağlıdır.

3. Hipotez: İlk iki hipotezin doğruluğu, büyük ölçüde sözü edilecek olan üçüncü hipotezle birlikte mümkün olmaktadır. Bu hipotez, ilahiyat öğrencilerinin, felsefeye ve akli bilimlere daha bir ilgi duymasının nedeninin, felsefenin ve akli ilimlerin öğrencilerin hem mesleki hem de kişisel gelişimlerine ve entelektüel birikimlerine olumlu katkı sağladığını ileri sürmektedir. Bu hipotezin doğrulanması; İlahiyat fakültesi öğrencilerinin, öğretim programlarında var olan felsefe derslerini **mesleki yeterlik** kazandıran, aynı zamanda **kişisel gelişime** katkı sağlayan dersler olup olmadığının tespit edilmesine bağlıdır.

4. Hipotez: İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin, felsefe derslerine ilişkin olumlu ya da olumsuz tutumlarında öğrencilerin; yaş, cinsiyet, sınıf ve bölüm ile ilgili değişkenlerinin belirleyici olduğu dördüncü hipotezi oluşturmaktadır. Buna göre kız öğrencilerin erkek öğrencilere, din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmenliği bölümündeki öğrencilerin İlahiyat fakültesindeki öğrencilere, büyük şehirlerde doğmuş/öğrenim görmüş öğrencilerin küçük şehirlerde doğmuş/öğrenim görmüş öğrencilere oranla felsefe ve din bilimleri grubu derslerine ilgi gösterdiği varsayılmaktadır.

Veri Toplama Teknikleri

İlahiyat fakültelerinde öğrenim görmekte olan öğrencilerin Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü altında verilen derslere[♣] yönelik algı ve

---

♣ Makale içerisinde bu bölümün dersleri, felsefe grubu dersleri olarak isimlendirilecektir.

tutumlarını belirlemek ve yukarıda serdedilen hipotezleri test etmek için anket yöntemine başvurulmuştur. Araştırmanın evrenini Türkiye'deki İlahiyat Fakülteleri ve İslami İlimler Fakültelerinde eğitim görmekte olan lisans öğrencileri oluşturmaktadır. YÖK'ün 2014-2015 veri tabanındaki bilgilere göre, öğrencisi olan 58 tane İlahiyat Fakültesi ve 20 tane İslami İlimler Fakültesi bulunmaktadır. Bu fakültelerde lisans öğrenimi görmekte olan öğrenci sayısı ise toplamda 79.116'dır.[25] Ayrıntılı tablo aşağıdaki gibidir:

Fakülte	**Erkek Öğrenci Sayısı**	**Kız Öğrenci Sayısı**	**Toplam**
İlahiyat (58)	29590	44429	74019
İslami İlimler (20)	2297	2800	5097
Toplam	**31887**	**47229**	**79116**

Araştırma konumuzun içeriği-gereği ve amaçlarımız doğrultusunda özellikle 2005 öncesinde kurulmuş, her döneminde öğrencisi bulunan, fakülte içerisinde mevcut anabilim dallarında alanının uzmanı en az bir öğretim üyesine sahip ve en az beş dönem mezun vermiş "köklü" İlahiyat Fakülteleri anket çalışmamızın evreni olarak daraltılmıştır. İçerisinden örneklemin seçildiği araştırma evrenine yani anket çalışmasının uygulandığı ilahiyat fakültelerine dair demografik bilgiler şu şekildedir:

---

25 Makale içerisinde İlahiyat ve İslami İlimler Fakültelerine dair verilen demografik bilgiler YÖK'ün web sayfasından alınmıştır. Bütün veriler 2014-15 eğitim-öğretim dönemi için geçerli olan verilerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *https://istatistik.yok.gov.tr/* (E.T. 17.04.2016).

Anketin Uygulandığı Üniversiteler[26]

Üniversite Adı	Açılış Yılı	Erkek Öğ. Sayısı	Kız Öğ. Sayısı	Toplam
Ankara Üniversitesi	1949	1009	2202	3241
Atatürk Üniversitesi	1982	2069	2736	4805
D. Eylül Üniversitesi	1982	1776	2008	3784
Erciyes Üniversitesi	1982	800	1650	2450
Marmara Üniversitesi	1982	1228	2212	3440
N. Erbakan Üniversitesi	1982	698	1761	2459
19 Mayıs Üniversitesi	1982	1425	1930	3355
Uludağ Üniversitesi	1982	1071	2071	3142
Cumhuriyet Üniversitesi	1992	763	1185	1948
Çukurova Üniversitesi	1992	548	651	1199
Dicle Üniversitesi	1992	2050	2065	4115
Fırat Üniversitesi	1992	1013	1353	2366
Harran Üniversitesi	1992	683	983	1666
Sakarya Üniversitesi	1992	874	2465	3339
S. Demirel Üniversitesi	1992	818	1105	1923
Y. Yıl Üniversitesi	1992	896	742	1638

[26] Hitit Üniversitesi ve Recep Tayyip Erdoğan Üniversitelerinde bulunan İlahiyat Fakülteleri, resmi olarak 2006 yılında açılmış olarak gözükse de, bu iki Fakülte 2005 yılı öncesinde başka üniversitelere bağlı olarak eğitim verdiklerinden dolayı, araştırma evrenine alınmışlardır. Bununla birlikte, araştırma evrenine dahil etmek istediğimiz, fakat ilgili Dekanlıklardan izin alınamadığı için 3 üniversitedeki (Çanakkale Onsekiz Mart, İstanbul ve Osmangazi Üniversiteleri) İlahiyat Fakülteleri de zorunlu olarak dışarıda bırakılmıştır. Rakamlar, 2015 Bahar dönemine aittir.

S. İmam Üniversitesi	1995	639	963	1602
Hitit Üniversitesi	2006	451	944	1395
R. T. E. Üniversitesi	2006	648	1012	1660
	Toplam	**19459**	**30038**	**49497**

Araştırma evrenini istatistiksel ve bilimsel olarak temsil edebilecek örneklemi seçmek üzere iki aşamalı bir yol izlenilmiştir. İlk aşamada, örneklem seçiminde "tabakalı örnekleme" tekniği kullanılmıştır. Bu noktada, felsefe grubu derslerini almayan, almakta olan ve almış olan öğrenciler arasındaki tutum ve tavır benzerliklerini/farklılıklarını test edebilmek için 'sınıf düzeyi' ilk tabaka olarak belirlenmiştir. Evreni oluşturan İlahiyat Fakültelerinin öğrenci işleri ve Dekanlıklarıyla yapılan görüşmeler neticesinde her dönemde okuyan öğrenci sayısı saptanmıştır.[27] 'Sınıf düzeyi' tabakasına ek olarak, cinsiyetin felsefe grubu derslerine yönelik anlamlı bir değişken olabileceği hipotezine ve araştırma evrenindeki cinsiyet dağılımına örneklemde de gösterebilmek amacıyla 'cinsiyet' ikinci tabaka olarak belirlenmiştir.

---

27 İlgili verilerin toplanması ve Fakültelerde anketin sağlıklı bir şekilde uygulanabilmesi için yardımlarını ve desteklerini esirgemeyen ilgili üniversitelerin öğretim elemanı hocalarımıza teşekkürü bir borç biliriz: Ankara Üniversitesi: Prof. Dr. Celal Türer, Prof. Dr. Gürbüz Deniz, Arş. Gör. Hüseyin Yücel; Atatürk Üniversitesi: Prof. Dr. H. Ömer Özden, Prof. Dr. Osman Elmalı, Arş. Gör. Ahmet Bayraktar; Cumhuriyet Üniversitesi: Doç. Dr. Abdullah Pakoğlu; Çukurova Üniversitesi: Doç. Dr. Hasan Akkanat; Dicle Üniversitesi: Prof. Dr. Nazım Hasırcı; Erciyes Üniversitesi: Yrd. Doç. Dr. Cenan Kuvacı; Fırat Üniversitesi: Doç. Dr. Necmettin Tan; Harran Üniversitesi: Yrd. Doç. Dr. Abdullah Kartal; Hitit Üniversitesi: Prof. Dr. Mevlüt Uyanık, Arş. Gör. Hüseyin Taha Topaloğlu; Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi: Yrd. Doç. Dr. Necati Demir, Arş. Gör. Hilal Çifci; Marmara Üniversitesi: Arş. Gör. Güvenç Şensoy; Necmettin Erbakan Üniversitesi: Prof. Dr. İsmail Taş; Ondokuz Mayıs Üniversitesi: Prof. Dr. Fethi Kerim Kazanç, Arş. Gör. Zübeyir Üçtaş; Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi: Yrd. Doç. Dr. Faruk Sancar, Arş. Gör. Muhammed Nurullah Turan; Sakarya Üniversitesi: Yrd. Doç. Dr. Harun Kuşlu; Süleyman Demirel Üniversitesi: Doç. Dr. Hülya Altunya, Arş. Gör. Yunus Emre Akbay; Uludağ Üniversitesi: Doç. Dr. Aytekin Özel; Yüzüncü Yıl Üniversitesi: Öğr. Gör. Muhammet Nasih Ece.

Yukarıdaki tabloya bakıldığında, araştırma evrenini oluşturan ilahiyat fakültelerindeki kız öğrencilerin oranı % 61, erkek öğrencilerin oranı ise % 39 civarında gözükmektedir. Bu oranın, özellikle son yıllarda kızlar yönüne doğru 'hızlıca' arttığı çok rahat gözlemlenebilmektedir. Örneklem seçiminin ikinci aşamasında ise, her iki tabakaya dayalı olarak örnekleme alacağımız bireyler orantılı bir şekilde "tesadüfi" olarak seçilmişlerdir. Sonuç olarak, ilahiyat fakültelerinde öğrenim görmekte olan lisans öğrencilerinin felsefe grubu derslerine yönelik algı, tutum ve tavırlarını ölçmek için 19 İlahiyat Fakültesinden toplamda 6097 öğrenci ile yazılı matbu anket formu ile anket yapılmıştır.

Öğrencilere uygulanan anket, üç temel kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda öğrencilere, demografik bilgileri sorulmuştur. İkinci kısımda, öğrencilerin felsefe grubu derslerine yönelik tutumlarını ve düşüncelerini test edebilmek için 26 önerme sunulmuştur.[28] Son kısımda ise, felsefe grubu dersleri içinde zorunlu olarak okutulan 9 derse yönelik birer soru olmak üzere öğrencilerin görüşleri elde edilmiştir.[29]

Anket, 2015 Mayıs-Haziran aylarında öğrencilere uygulanmıştır. Bu tarihten önce, anket sorularının geçerlilik testine tabi tutulması ve böylece öğrencilerden sorulara dair geri dönüşler almak amacıyla Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde ön-anket çalışması düzenlenmiştir. Anketin uygulanmasından sonra, elde edilen istatistiksel analizleri derinleştirmek ve değerlendirmek üzere hem lisans derslerinde hem de ders saatleri dışında 'bağımsız' olarak farklı grup öğrencilerle 'odak grup' çalışmaları tertip edilmiştir. Böylece aşağıda rakamlarla ifade edilen bulguların daha sağlıklı ifade edilebilmesi ve yorumlanması imkânına kavuşmak hedeflenmiştir.

---

28 Anket Sorularının güvenilirlik analizi sonucu Alpha değeri olarak ,813 çıkmıştır.

29 Bu makale, Giriş Bölümünde belirttiğimiz 4 temel hipotezi test etmek amacıyla kaleme alınmıştır. Anketin bulgularına yönelik ayrıntılı bilgilere, araştırma projemizin sonuç raporu içerisinde ulaşılabilir. Proje raporumuza ulaşmak isteyenler, proje koordinatörümüz ya da DEÜ BAP birimi ile irtibat kurabilirler.

Bulgular:

Giriş kısmında sunulan hipotezlerin test edilmesinden önce, ankete katılan öğrencilerin demografik verilerini sunmak yerinde olacaktır. Zira bu veriler, hipotezlerin test edilmesinde kullanılan bağımsız değişkenleri meydana getirmektedir. Öte yandan öğrencilerin demografik verileri, tabakalı örnekleminin araştırma evrenini temsil etmesi noktasındaki oranı da sağlamaktadır. İlgili veriler şu şekildedir:

Demografik Nitelikler

BÖLÜM		**SINIF**	
İlahiyat	**82,0**	Hazırlık	17,2
Dkab	18,0	1	14,9
CİNSİYET		2	**24,8**
Erkek	36,9	3	**25,7**
Kadın	**63,1**	4	17,4
YAŞ		**LİSE**	
17-19	12,2	İmam-Hatip	**74,2**
20-22	**59,5**	Diğer	25,8
23-25	20,9		
ÜNİVERSİTE			
Uludağ Üniversitesi	8,2	Çukurova Üniversitesi	5,0
Marmara Üniversitesi	7,5	S. Demirel Üniversitesi	4,9
Ankara Üniversitesi	6,4	Cumhuriyet Üniversitesi	4,8
Erciyes Üniversitesi	6,4	19 Mayıs Üniversitesi	4,3
Dicle Üniversitesi	6,3	R. T. E. Üniversitesi	3,3
N. Erbakan Üniversitesi	6,3	Hitit Üniversitesi	3,2
S. İmam Üniversitesi	6,3	Sakarya Üniversitesi	2,5
Atatürk Üniversitesi	6,1	Harran Üniversitesi	2,0
Fırat Üniversitesi	5,6		
Dokuz Eylül Üniversitesi	5,5		
Y. Yıl Üniversitesi	5,3	**TOPLAM**	**%100**

Ankete katılan öğrencilerin büyük çoğunluğunun ilahiyat bölümünde okudukları görülmektedir. YÖK Genel Kurulu, 10 Mayıs 2012 tarihinde aldığı bir kararla DKAB bölümünü yeniden İlahiyat fakültelerine bağlamıştır. Bu kararın ardından DKAB bölümüne üniversiteye giriş sınavıyla öğrenci alımı durdurulmuş, bunun yerine İlahiyat bölümünün ikinci sınıfını bitiren öğrencilerin DKAB bölümüne yatay olarak geçmesi uygulamasına geçilmiştir.[1] Bu nedenle, İlahiyat ile DKAB bölümleri arasındaki öğrenci oranı arasındaki farklılığın, gelecek yıllarda daha da artacağı söylenebilir. Benzer bir farklılık, öğrencilerin mezun oldukları lise değişkeninde de kendini göstermektedir. Buna göre öğrencilerin büyük bir kısmının -geçmişte olduğu gibi bugün de- İmam-Hatip liselerinden mezun olan öğrenciler olduğu görülmektedir. Günümüzde, imam-hatip ortaokulu ve liselerinde bir buçuk milyon civarında öğrenci olduğu göz önüne alındığında, İlahiyat fakültesine kaydını yaptıran öğrencilerin İmam-Hatip ortaokulu lisesi veya diğer liselerden mezun olma oranının yakın gelecekte de benzer olacağı varsayılabilir.

İlahiyat Fakültelerinde okuyan öğrencilerin yaş oranına dair verilere göre öğrencilerin % 70'inin 22 ya da altında bir yaşa sahip oldukları görülmektedir. Cinsiyet açısından dağılım ise öğrencilerin beşte üçünden biraz fazlasının (% 63) kız öğrenciler olması dikkat çekici bir veri olarak ortaya çıkmaktadır. Anket uygulamasında, kız-erkek evrenini temsil edebilecek oran yakalanmıştır. Öte yandan sınıf düzeyleri açısından ankete katılım oranlarının 2. ve 3. sınıf öğrencileri arasında kısmen yoğunlaştığı görülmektedir. Ankete katılan öğrencilerin demografik bilgilerinin ardından hipotezlerin test edilmesine geçilebilir.

1. Hipotez: Felsefeye Evet!

Kendini ilerlemeye adayan genç Cumhuriyet'in siyasal, ekonomik ve kültürel çalkantılarla geçen yirminci yüzyılından sonra yeni yüzyılın neredeyse ilk çeyreği her açıdan bir derlenip-toparlanmanın başlangıcı gibi gözükmektedir. Bununla birlikte Türkiye'de hâlâ çok hızlı ekonomik, teknolojik, siyasi ve toplumsal değişmeler yaşanmakta; bu ülkenin genç yurttaşları olan İlahiyat öğrencileri, Türkiye toplumunun (Gelenek) Batı

---

1 Demircan, *"İlahiyat Sorunu."*, s. 32, 41.

Dünyası (Modernite) ile bir ilişki ve etkileşim sorunuyla kendilerini karşı karşıya bulmaktadırlar. Bir başka deyişle İlahiyat fakültelerinde okuyan öğrenciler, içinde yaşadıkları ve yetiştikleri koşulları anlamak, değerlendirmek ve değerlendirmelerinin sonucuna göre bir tercih yaparak çağa ayak uydurmak durumundadırlar. Bu bağlamda, kendilerinin gözünde -daha çok- modern Batı ürünü olarak görülse de, öğrencilerin Felsefe ve Din Bilimleri bölümü derslerine yönelik olumlu tutum ve tavır takındıkları hipotezi ortaya konulmuştur. Bu noktada, Felsefe Gurubu derslerini olumlayan önermelerimize karşı öğrencilerin verdikleri cevaplar tablo halinde şu şekildedir:

Olumlu Önermeler	**Kesinlikle Katılıyorum**	**Katılıyorum**	**Emin Değilim**	**Katılmıyorum**	**Kesinlikle Katılmıyorum**
Felsefe grubu derslerini zihinsel gelişimim için yararlı buluyorum	30,6	**33,7**	18,6	9,4	7,6
Felsefe grubu derslerini dini konuların anlaşılması için gerekli görüyorum	22,2	**33,7**	20,5	15,4	8,2
Felsefe ile ilgili bilgilerin, dini konuları anlamama yardımcı olacağına inanıyorum	20,0	**34,2**	22,7	14,6	8,4
Dini konuların açıklanmasında felsefe bilgilerinin işe yarayacağına inanıyorum	20,6	**36,2**	21,2	14,1	7,9
İlahiyat fakültelerinde felsefe derslerinin yer alması gerektiğine inanıyorum	24,5	**34,7**	18,3	13,1	9,4
Din ile felsefenin birbirlerine karşı olduğu fikrine katılmıyorum	28,6	**33,6**	21,3	9,8	6,8
Günümüzde dini tebliğ ve irşat yapabilmek için felsefi bakımdan yeterli olmak gerekir	27,3	**30,6**	19,8	14,5	7,8

Felsefe grubu dersleri ile genel kültürümün zenginleştiğini hissettim	23,2	**36,0**	19,9	12,6	8,3
Felsefe grubu dersleri ile almış olduğum dini eğitiminin faydalarını, dini yaşamamda da hissettim	14,5	23,3	**30,6**	20,2	11,4
Felsefe grubu dersleri ile geleneksel dini bilgilerimi daha iyi yorumlayabiliyorum	15,8	**30,6**	26,0	16,6	11,1
					Toplam % 100

Tablodaki verilere göre Felsefe Gurubu derslerini olumlayan önermelere, öğrenciler % 55 - % 60 arasında 'katılma'; % 20'lerde ise 'katılmama' eğilimi göstermişlerdir. 'Emin değilim' şeklindeki tercihin ise iki önerme hariç % 20'ler düzeyinde kaldığı görülmektedir. Tercihler arasındaki oransal değişim, aşağıda daha açık bir şekilde gösterileceği gibi, Felsefe Gurubu derslerini henüz hiç almamış Hazırlık ve 1. sınıf öğrencileri ile bu dersleri almış/almakta olan fakültenin 3. ve 4. sınıf öğrencileri arasında görülmektedir. Öte yandan öğrencilerin 'emin değilim' tercihlerinin iki soruda diğerlerine göre daha yüksek bir oranda çıkmasının, Felsefe Grubundaki dersleri ile yüksek din öğretimi arasındaki ilişki kurma hususunda bir sorun olduğuna işaret etmesi bakımından da anlamlı olduğu söylenebilir. Nitekim öğrencilerin dörtte biri (% 26), felsefe grubu derslerinin, geleneksel dini bilgilerinin yorumlamasına olumlu katkı sağladığından 'emin' olmadıklarını belirtmişlerdir. Bu hususta daha önemlisi ise ankete katılan öğrencilerin yaklaşık üçte birinin (% 26), hem felsefe grubu hem de din eğitiminin, dini yaşamı güçlendirdiğinden 'emin' olmadıklarını ifade etmiş olmalarıdır. Bu sonuç, anketimizin ilgi alanına girmemekle birlikte İlahiyat öğretimi ile dindarlık arasındaki ilişkinin sorgulanmasını gerektirdiğini; bu sorunu ele alan deneysel çalışmalara ihtiyaç olduğunu belirtmek gerekmektedir. Öte yandan öğrencilerin yarısından fazlasının (% 54-58) felsefe grubu derslerinden edindikleri kazanımların, dini meselelerin anlaşılmasında ve dini irşat etkinliklerini zenginleştirilmesinde yararlı olduğunu belirtmiş olduklarını gözden kaçırmamak gerekmektedir.

Felsefe grubu derslerine yönelik öğrencilerin çoğunluğunun olumlu bir tavır ve tutum içinde oldukları hipotezini güçlendirecek bir diğer bulgu da, öğrencilerin bu derslere dair kendilerine sunulan olumsuz önermelere verdikleri cevaplarda kendini göstermektedir.

Olumsuz Önermeler	**Kesinlikle Katılıyorum**	**Katılıyorum**	**Emin Değilim**	**Katılmıyorum**	**Kesinlikle Katılmıyorum**
Felsefe derslerine karşı ilgim vardı, fakat dersi aldıktan sonra gereksiz olduğuna inandım	8,6	11,0	23,7	**35,6**	21,1
İlahiyat fakültelerinde felsefe derslerine yer verilmemesi gerektiğine inanıyorum	11,7	13,4	18,7	**30,3**	25,9
Felsefe gurubu derslerinin ilahiyat fakültesi programlarında bulunmasını yersiz buluyorum	11,2	13,1	17,8	**31,7**	26,3
Felsefe derslerini öğrenmeyi dini bakımdan sakıncalı buluyorum	7,5	8,1	15,6	**36,5**	32,3
Felsefe grubu derslerinin, inancıma zarar vereceğine inanıyorum	7,3	8,7	15,3	**35,5**	33,2
					Toplam % 100

Ankete katılan öğrencilerin % 55 - % 70 gibi bir çoğunluğunun, felsefe grubu derslerine ilişkin olumsuz önermeleri olumsuzlamaları, onların bu derslere yönelik olumlu bir tavır içerisinde oldukları hipotezini güçlendirmektedir. Öte yandan öğrencilerin, olumsuz önermelere katılımları, olumlu önermelere katılmama oranıyla (% 20 civarında) benzer bir eğilim göstermektedir. Bu durum, önermeler ister olumlu

isterse de olumsuz kurulmuş olsun, öğrencilerin felsefe grubu derslerine olumlu bir tutum ve düşünce besledikleri hipotezini anlamlı bir çoğunluk için doğruladığı sonucunu açıkça ortaya koymaktadır. Kısacası, bu anlamlı çoğunluk, '*Felsefeye Evet!*' deyişini dile getirmektedir.

Bu olumlu tavır, çalışmanın ikinci hipotezinin kurulmasına yol açmıştır. Bu hipotez, öğrenciler arasındaki felsefe grubu derslerine yönelik olumlu tavrın, dersleri aldıktan sonra, yani son dönemlerine doğru bir artış gösterdiğini ileri sürmektedir. Başka deyişle, fakültenin ilk yıllarında bu derslere yönelik öğrencilerin zihinlerinde yer edinmiş olan olumsuz önyargılar, dersleri aldıktan sonra kırılmaya başlamakta ve sonuç itibariyle daha olumlu bir tutuma dönüşmektedir.

2. Hipotez: Soğuktan Sıcağa…

Öğrencilerin felsefe grubu derslerine yönelik, yıllar içerisinde bu dersleri almalarıyla yani bilmeleriyle beraber düşmanlıktan/soğuk katı tavırdan daha dostane/sıcak bir tutuma dönüştüğü hipotezi, "İnsan bilmediğinin düşmanıdır" sözüyle özetlenebilir. Bu durumun rakamlarla özeti[♣] de aşağıdaki gibidir.

a. Felsefe derslerine karşı ilgim vardı, fakat dersi aldıktan sonra gereksiz olduğuna inandım.

	Kesinlikle Katılıyorum	**Katılıyorum**	**Emin Değilim**	**Katılmıyorum**	**Kesinlikle Katılmıyorum**
Hazırlık	10,7	13,1	41,6	22,5	**12,1**
1	8,8	11,0	33,6	31,8	**14,8**
2	8,6	11,3	20,3	40,0	**19,8**
3	7,7	10,2	16,6	40,4	**25,0**
4	7,8	9,8	14,5	37,2	**30,6**

♣ Bütün rakamlar, yüzdelik oranı göstermektedir.

b. İlahiyat fakültelerinde felsefe derslerine yer verilmemesi gerektiğine inanıyorum.

Hazırlık	16,9	17,5	26,0	24,2	**15,4**
1	16,6	15,9	23,8	25,1	**18,5**
2	10,9	13,5	17,7	33,7	**24,1**
3	8,5	11,0	15,1	33,8	**31,5**
4	8,5	11,0	14,1	30,4	**36,0**

c. Felsefe gurubu derslerinin ilahiyat fakültesi programlarında bulunmasını yersiz buluyorum.

Hazırlık	15,1	17,6	26,8	25,7	**14,8**
1	14,9	15,4	22,8	28,2	**18,7**
2	10,7	14,1	16,6	34,0	**24,6**
3	8,2	10,8	13,3	34,7	**32,9**
4	9,4	8,7	13,4	32,4	**36,1**

d. Felsefe gurubu derslerinin, inancıma zarar vereceğine inanıyorum.

Hazırlık	12,5	13,4	28,0	27,5	**18,6**
1	9,2	10,1	20,1	33,8	**26,8**
2	5,9	7,7	14,0	40,1	**32,3**
3	5,3	7,1	8,5	38,7	**40,3**
4	5,9	6,7	11,1	33,3	**43,0**

e. Felsefe derslerini öğrenmeyi dini bakımdan sakıncalı buluyorum.

Hazırlık	12,1	12,1	27,8	30,4	**17,6**
1	8,8	11,0	19,1	36,0	**25,1**
2	6,8	7,7	15,0	39,0	**31,5**
3	5,7	5,0	10,1	39,1	**40,1**
4	5,9	7,1	10,1	35,3	**41,7**

Hazırlık sınıfından 4. sınıfa doğru gidildikçe, öğrencilerin Felsefe gurubu derslerine dair sahip oldukları olumsuz tutum ve tavrın % 60 oranında kırıldığı, değiştiği ve olumlandığı gözlemlenmektedir. Fakülteye başlandığında "Emin Değilim" cevabını veren öğrencilerdeki % 41.6 oranının, 4. sınıfa gelindiğinde % 14.5 gibi ciddi olarak düşüş göstermesi, bu olumlama tavrının söz konusu derslerin alınmasıyla veya alınmasından sonra gerçekleştiğini temellendirmek için önemli bir veridir. Bu bağlamda 'Ki kare Bağımsızlık Testi' sonuçlarına bakıldığında, sınıf düzeyi ile yukarıda oranlarını verdiğimiz olumsuzlama önermeleri arasında anlamlı bir farklılık olduğu (p = 0,00), yani sınıf düzeyi ile felsefe grubu derslerine yönelik tutumda istatistiksel olarak anlamlı bir ters ilişkinin bulunduğu açıkça gözükmektedir.

Ki-Kare Testi

	Değer	df	Anlamlılık Değeri (2-yönlü)
Pearson Chi-Square	420,700[a]	16	**,000**
Likelihood Ratio	410,747	16	,000
Linear-by-Linear Association	262,703	1	,000
N of Valid Cases	5735		

a. 0 cells (0,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 60,71.

Sınıf düzeylerinin kendi aralarında anlamlı bir ilişki olup olmadığını görebilmek ve felsefe grubu derslerine yönelik olumsuz tavrın, öğretim sürecinin hangi yılında olumlu tavra dönüşmeye başladığını görebilmek için de 'Gabriel Testi' sonuçlarına göz atmak gerekmektedir.

Bağımlı Değişken: *Felsefe gurubu derslerinin ilahiyat fakültesi programlarında bulunmasını yersiz buluyorum*

Gabriel

(I) Sınıf	(J) Sınıf	Ort. Farkı (I-J)	Std. Sapma	Anlamlılık
Hazırlık	1	-,12749	,06067	**,303**
	2	-,40216*	,05333	,000
	3	-,65747*	,05296	,000
	4	-,69659*	,05768	,000
1	Hazırlık	,12749	,06067	**,303**
	2	-,27467*	,05579	,000
	3	-,52998*	,05544	,000
	4	-,56910*	,05997	,000
2	Hazırlık	,40216*	,05333	,000
	1	,27467*	,05579	,000
	3	-,25531*	,04730	,000
	4	-,29443*	,05253	,000
3	Hazırlık	,65747*	,05296	,000
	1	,52998*	,05544	,000
	2	,25531*	,04730	,000
	4	-,03912	,05216	**,998**
4	Hazırlık	,69659*	,05768	,000
	1	,56910*	,05997	,000
	2	,29443*	,05253	,000
	3	,03912	,05216	**,998**

Gabriel Testi' sonuçlarına göre, beş yıllık ilahiyat öğretimi sürecini felsefe grubu dersleri açısından üç alt bölüme ayırarak incelemek mümkün gözükmektedir. Bu üç alt grubun ilki, hazırlık ile birinci; diğeri üçüncü ile dördüncü ve sonuncusunu ikinci sınıf öğrencileri oluşturmaktadır. İlk iki grup, birbirine zıt olmakla birlikte bir benzerlik de göstermektedir. Buna göre hazırlık ve birinci sınıfta okuyan öğrencilerin, felsefe grubu derslerine yönelik benzer olumsuz tavır ve önyargılara sahip oldukları gözükmektedir. Buna mukabil, üçüncü ve dördüncü sınıflarda okuyan öğrenciler, ilk alt bölümün tersine felsefe grubu derslerine olumlu bir tavır göstermektedir. Sınıf düzeyleri arasında göze çarpan en can alıcı nokta ise ikinci sınıftaki öğrencilerde kendini göstermektedir. Buna göre hazırlık ve birinci sınıflardaki öğrenciler arasında felsefe grubu derslerine yönelik olumsuz tavır, "anlamlı" bir biçimde değişmeye; olumsuz tavır, olumlanmaya doğru dönüşmeye başlamaktadır. İlahiyat fakültesi programında felsefe grubu derslerinin ikinci sınıftan itibaren okutulmaya başlanmasının, öğrencilerin fikrinin değişmeye başlamasını sağladığı anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle, felsefe grubu dersleri ile karşılaşmaya başladıkça öğrencilerin olumsuz tutumlarında anlamlı/olumlu bir farklılık ve değişim ortaya çıkmaktadır. Bu durum; bilmediğini bildikçe, düşmanlıktan dostane bir tavra geçişi; felsefeye karşı soğukluğun, konuyla ilgili derslerin alınmaya başlamasıyla anlamlı bir sıcaklığa dönüşünü göstermektedir.

Felsefe gruba derslerine olumlu yaklaşım, ilahiyat öğretiminin ikinci sınıfta ilk işaretlerini vermesi, üçüncü ve dördüncü sınıflarda ilerleyerek kendini göstermesi üçüncü hipotezin kurulmasına yol açmaktadır. Bu hipotez, felsefe gurubu derslerinin öğrencilerin gelecekte yapmayı planladıkları meslek hayatlarında da olumlu bir işlev sergileyeceği inancına götürdüğü şeklindedir. Çalışmanın bu kısmında, sözü edilen hipotez test edilecektir.

3. Hipotez: Meslek için Felsefe

Felsefe grubu derslerinin, gelecekte yapmayı hayal ettikleri meslek bakımından yararlı gördüklerine dair hipotezin test edilmesi için öğrencilerin bu dersler hakkında tek tek verdikleri cevaplar, en açık veriyi sunmaktadır. 'Kararsızlar' yani 'Fikrim Yok, Cevap Vermek İstemiyorum' tercihi dağıtıldıktan sonra ortaya çıkan sonuçlar şu şekildedir:

	İlgili ders yapacağım meslek bakımından yararlı olacaktır	
Dersler	**Katılıyorum**	**Katılmıyorum**
Din Eğitimi	91,2	8,8
Dinler Tarihi	89,3	10,7
Din Psikolojisi	84,8	15,6
Din Sosyolojisi	81,3	18,7
İslam Felsefesi Tarihi	79,9	20,1
Ahlak Felsefesi	79	21
Din Felsefesi	73,0	27,0
Mantık	61,9	38,1
Felsefe Tarihi	54,7	45,3
		Toplam % 100

Yukarıda sunulan tablo, ilahiyat fakültelerinin felsefe ve din bilimleri bölümünde yer alan lisans derslerini içermektedir. Ankete katılan öğrencilerin yarısından fazlası, bu bölümde aldıkları derslerin gelecekte yapmayı planladıkları meslek hayatlarında kendilerine faydalı olacaklarına inandıklarını ifade etmiştir. Bununla birlikte öğrencilerin, ilgili derslere gösterdikleri olumlu yaklaşım oranları arasında, % 54.7'den % 91.2'ye kadar bir yelpazede çarpıcı bir farklılık bulunmaktadır. Bu husus, bölüm derslerinin; 'Felsefe' ve 'Din Bilimleri' olmak üzere iki alt bölüme ayrılmasıyla açıklanabilir gözükmektedir. Buna göre ankete katılan öğrenciler, % 81.3'den % 91.2'e kadar yükselen çok büyük bir oranda Din Eğitimi, Dinler Tarihi, Din Psikolojisi ve Din Sosyoloji derslerinden oluşan Din Bilimleri derslerinin, meslek hayatlarında yararlı olacağını dile getirmişlerdir. Sözü edilen dersler arasında Din Eğitimi, % 91,2 gibi çarpıcı bir oranla, öğrenciler tarafından en ilgi duyulan ders olarak ortaya çıkmaktadır. Buna göre, ister öğretmen isterse din hizmetlerinde görev almayı planlamış olsunlar öğrencilerin, Din Eğitimi dersinin önemini dile getirdikleri söylenebilir. Öte yandan öğrencilerin, Felsefe grubu derslerine ilişkin olumlu yaklaşımlarının, Din Bilimleri derslerine göre daha düşük düzeyde kaldığı da tabloda kendini göstermektedir.

Ankete katılan öğrenciler Din Felsefesi, Ahlak Felsefesi, Mantık, İslam Felsefesi Tarihi ve Felsefe Tarihi derslerinden oluşan felsefe grubu derslerinin, % 54.7'den % 79.9'a kadar değişen bir oranda gelecekte yapmak istedikleri meslek hayatlarına olumlu katkı yapacağını ifade etmişlerdir. Nitekim daha önceki tablolarda, öğrencilerin sınıf düzeyleri ile felsefe grubu dersleri arasında anlamlı bir ilişkinin bulunduğu istatistiksel düzlemde gösterilmiştir (p = 0,00). Bununla birlikte, ilgili derslere yönelik eğilimin, % 79.9'dan 54.7'e düşen oran göstermesi dikkat çekicidir. İlahiyat fakültesinde felsefe grubu derslerinin durumu ile ilgili yapılan bir başka çalışmada yapılan bir ayrıma dayanarak sözü edilen hususun açıklanması mümkün gözükmektedir. Bu ayrıma göre İlahiyat fakültesindeki felsefe dersleri kendi içinde iki alt bölüme ayrılmaktadır. İlk alt bölümü; Mantık, Felsefe Tarihi, İslam Felsefesi Tarihi gibi yönteme ve tarihe yani birikime ağırlık veren dersler ve ikincisini de Ahlak Felsefesi ve Din Felsefesi gibi felsefe sorunlarının incelenmesine ağırlık veren sistematik felsefe dersleri oluşturmaktadır.[2]

Tabloya göz atıldığında, genel olarak öğrencilerin, sistematik nitelikli felsefe derslerine (Ahlak Felsefesi % 79 ve Din Felsefesi % 73), yöntem ve tarihsel birikime dayalı derslerden (Mantık % 61.9 ve Felsefe Tarihi % 54.7) daha çok ilgi gösterdikleri görülmektedir. Bu verilerden yola çıkarak, öğrencilerin gelecekte yapmak istedikleri meslekler açısından felsefenin 'ürünleri' olarak görülebilecek olan Ahlak Felsefesi ile Din Felsefesinden yararlanmakta istekli oldukları; ancak bu birikimi elde etmelerini sağlayacak olan 'yöntem ve birikime' yani Mantık ve Felsefe Tarihi derslerine yeterince ilgi duymadıkları söylenebilir. Ne var ki bu yorumun geçerliliğini, öğrencilerin, İslam Felsefesi Tarihi dersiyle ilgili verdikleri cevap zedelemektedir. Zira öğrenciler, aslında felsefe tarihinin bir parçası olan ve bu nedenle sistematik felsefe tarzında olmayan bu dersin, ileride yapacakları meslek bakımından yararını (% 79.9), Din Felsefesi Tarihi dersinden daha önemli (% 73) ve neredeyse Ahlak Felsefesi dersiyle eşdeğerde (% 79) olduğunu belirtmişlerdir. Anket sorularında öğrencilerin bu değerlendirmesini yorumlayacak bir veri girişi

---

[2] Felsefe grubu derslerinin bu tür sınıflandırılması için bkz. Fatih Toktaş - Yusuf Acuner, "İlahiyat Fakültelerinde Felsefe Dersleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 17, Samsun 2004, s. 168, 171-172.

bulunmamaktadır. Bununla birlikte, öğrencilerin zihinlerinde -hiç olmazsa bir süre yer edinmiş veya hâlâ süregelen felsefeye karşı 'olumsuz veya tedirgin' bakışın, 'İslâm' teriminin kullanılmasıyla birlikte zayıfladığı yorumunu yapmak mümkün gözükmektedir.

Yukarıda sunulan tablo, ankete katılan öğrencilerin, İslâm Felsefesi Tarihi dersine verdikleri cevabın yanı sıra felsefe grubu dersleri ile din bilimleri derslerine yönelik cevapları arasında derin farklılıklar bulunduğunu açıkça göstermektedir. Söz konusu farklılıkların analizini yapmak, bu makalenin sınırlarını aşmaktadır. Bundan dolayı, ilahiyat fakültelerinin öğretiminde felsefe grubu derslerinin, din bilimleri dersleri kadar yeterince 'benimsenmemiş' olması hususunu ele alan çalışmaların yapılması gerekliliği belirtilmedir.

4. Hipotez: Değişkenler Arası Farklılıklar

Giriş kısmında belirttiğimiz üzere son hipotezimiz; öğrencilerin bölüm, cinsiyet ve mezun oldukları lise türü ve bölgesine♣ göre anlamlı farklılık gösterdikleri üzerine kurulmuştur. Bu farklılığı göstermek adına zikrettiğimiz dört bağımsız değişken, biri olumlu biri olumsuz iki karşıt bağımlı değişkenle ayrı ayrı ele alıp karşılaştırılacaktır.

Bağımlı Değişken: Felsefe Gurubu Derslerini Zihinsel Gelişimim için Yararlı Buluyorum.

Ki-Kare Testi

		Değer	df	Anl. Değeri (2-Yönlü)
Bölüm	Pearson Chi-Square	12,797[a]	4	**,012**
Cinsiyet	Pearson Chi-Square	73,340[a]	4	**,000**
Lise	Pearson Chi-Square	1,062[a]	4	***,900***
Bölge	Pearson Chi-Square	86,071[a]	48	**,001**

a. 0 cells (0,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 81,69; 164,37;116,21; 6,33.

♣ Bölge kategorisi, İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması (İBBS) Düzey1 esas alınarak düzenlenmiştir.

Ki-Kare testi sonuçlarında anlamlılık değerlerine bakıldığında bölüm, cinsiyet ve lise mezuniyet bölgesi ile felsefe derslerine yönelik olumlu bir tutumun ifadesi olan *Felsefe grubu derslerini zihinsel gelişimim için yararlı buluyorum* önermesi arasında anlamlı bir ilişki görülmektedir. Buna karşın, öğrencilerin hangi tür liseden mezun olduğunun felsefe gurubu derslerine yönelik söz konusu önermeyle anlamlı bir ilişki içerisinde olmadığı anlaşılmaktadır. Bir başka deyişle, okudukları bölüm, cinsiyet ve geldikleri bölge öğrencilerin felsefe grubu derslerine yönelik tutumlarında anlamlı bir farklılaşma meydana getirmekteyken mezun olunan lise türünün bu hususta doğrudan herhangi bir etkisinin olmadığı istatistiksel olarak görülmektedir.

Kategoriler arasındaki farklılaşmaya gelince; DKAB bölümünde okuyan öğrencilerin (% 67,6) İlahiyat bölümünde okuyan öğrencilere (% 63,6) nazaran felsefe derslerine yönelik daha fazla olumlu bir tutum içerisinde oldukları gözükmektedir. Benzer eğilim kız öğrencilerde de vardır. Buna göre kız öğrenciler (% 65,1), erkek öğrencilere (% 62,9) kıyasla felsefeye daha sıcak yaklaşmaktadırlar. Başka deyişle onlar (% 15), erkekler (% 20,7) kadar felsefeye soğuk, mesafeli ve uzak değillerdir. Bölgeler arası farklılaşmaya baktığımızda ise felsefe grubu derslerine yönelik olumlu bir tutum takınma noktasında, Batı Marmara bölgesinin %75 gibi bir oranla diğer bölgelerin önüne geçtiği gözükmektedir. Batı Marmara bölgesini sırasıyla Ortadoğu Anadolu Bölgesi (% 70,1) ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi (% 67,4) takip etmektedir.

Bağımlı Değişken: İlahiyat fakültelerinde felsefe derslerine yer verilmemesi gerektiğine inanıyorum.

Ki-Kare Testi

		Değer	df	Anl. Değeri (2-Yönlü)
Bölüm	Pearson Chi-Square	18,873[a]	4	**,001**
Cinsiyet	Pearson Chi-Square	69,083[a]	4	**,000**
Lise	Pearson Chi-Square	4,231[a]	4	***,376***
Bölge	Pearson Chi-Square	53,912[a]	48	***,259***

a. 0 cells (0,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 124,02; 247,46; 175,39; 9,33.

Ki Kare testi sonuçlarına göre, *İlahiyat fakültelerinde felsefe derslerine yer verilmemesi gerektiğine inanıyorum* bağımlı değişken ile bölüm ve cinsiyet arasında anlamlı bir ilişki vardır. Bu ilişki, yukarıdaki olumlu önermeyle benzer bir eğilim göstermektedir. Yani, DKAB bölümü öğrencileri (% 62), İlahiyat bölümündeki öğrencilere (%54,8) kıyasla bu olumsuz önermeye karşı olumsuz bir tavır ve tutum içerisindedirler. Ankete katılan kız öğrenciler (% 59,4), erkek öğrencilere (% 50,8) oranla bu olumsuz önermeye karşı daha fazla olumsuz bir tavır ve tutum takınmışlardır. Başka deyişle, DKAB bölümü öğrencileri, İlahiyat bölümündeki öğrencilere kıyasla, kız öğrenciler de erkek öğrencilere nazaran felsefe derslerinin İlahiyat fakültelerinde okutulması gerekliliğini daha fazlaca savunmaktadırlar. Öte yandan, *İlahiyat fakültelerinde felsefe derslerine yer verilmemesi gerektiğine inanıyorum* olumsuz önerme ile mezun olunan lise türü ve bölgesi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki yoktur. Yani, lise türü ve öğrencilerin geldikleri bölge, öğrencilerin felsefe derslerine programda yer verilmemesi konusundaki görüşlerinde farklılık oluşturmamış gözükmektedir.

Değişkenler (kategoriler) arası farklılıkların analizi, cevaplanması bu makalenin sınırlarını aşan ilginç soruları ortaya çıkarmıştır. DKAB bölümü öğrencileri, İlahiyat bölümündeki öğrencilere; kız öğrenciler de erkek öğrencilere kıyasla felsefe derslerine yönelik niçin daha ilgili ve sıcak bir duruş sergilemişlerdir? Lise türü söz konusu olunca, niçin İmam-Hatip ya da diğer liselerden gelen öğrenciler arasında anlamlı bir faklılık gözükmemektedir? *Felsefe grubu derslerini zihinsel gelişimim için yararlı buluyorum* olumlu önermesine en yüksek düzeyde oranın Batı Marmara (Balıkesir-Çanakkale ve İstanbul hariç Trakya) bölgesinde çıkması, Türkiye'nin demografik yapısı göz önüne alındığında makul karşılanabilir bir durumdur. Buna karşın daha muhafazakâr olarak kabul edilen Ortadoğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin, Ege ve Akdeniz bölgelerinden önde gelmesi oldukça şaşırtıcı gözükmektedir.

Değerlendirme

Kuruluşlarından itibaren türlü nedenlerle İlahiyat Fakültelerine ve programlarına 'yukarıdan/dışarıdan' müdahale, 'kötü' bir alışkanlık olmuş gözükmektedir. 15.Ağustos.2013 tarihinde YÖK Genel Kurulu'nun İlahiyat Fakültelerinin isimlerinin ve programlarının değiştirilmesini 'buyuran' kararı, yüksek din öğretimini gerçekleştiren akademisyenlerin ve ülkemizin aydınlarının hukuk ve eğitim diliyle ifade edilen eleştirilerine

muhatap olmuştur. Sanırız ki bu 'muhalefet', Türkiye'deki yüksek din öğretimi ile ilgili kararlara yönelik ilk karşı duruştur. Ne var ki bu muhalefet, aynı zamanda İlahiyat fakültelerinin programlarının mükemmel olduğunu da ileri sürmemiştir. Bu makale, İlahiyat fakültelerinin programlarının geliştirilmesi meselesine iki açıdan yaklaşmayı hedeflemiştir. Bunlardan birincisi, derslerinin programın bütünü değil yalnızca Felsefe ve Din Bilimi Bölümü derslerinin konu edilmesidir. İkinci husus ise ilgili derslerinin İlahiyat fakültesindeki yeri ve işlevinin, lisans öğrencilerin görüşlerini almak suretiyle tespit edilmesidir.

Öğrencilerin Felsefe Gurubu derslerini aldıktan sonra bu derslere yönelik tutumlarında yaşanan bir değişim olup olmadığı ya da mezuniyet sonrası için bu derslerin gerekliliğine dair ne düşündüklerinin müfredat yapıcılar tarafından, genellikle, göz önünde bulundurulmadığı söylenebilir. Oysa sosyal medyanın çok hızlı yayıldığı ve demokratik tepkilerin rahatça iletilebildiği bir dönemde, paydaşlarına danışılmadan yapılan herhangi bir değişiklik, hemen tepki ve eleştiri yağmuruna tutulabilmektedir. YÖK Genel Kurulu'nun İlahiyat fakülteleri hakkında aldığı karardan sonra yaşanılan süreç bir yönüyle tam da böyledir. Herkesin gözü önünde cereyan eden bu süreçten hareketle İlahiyat fakültelerinde okuyan öğrencilerin Felsefe Gurubu derslerine yönelik tutum ve tavırlarını ölçmek için, makalede bulgularının paylaşıldığı anket çalışması gerçekleştirilmiştir.

Makalede ortaya konan hipotezler, öğrencilerin ilgili derslere yönelik genel tutumlarını ana hatlarıyla gösterebilmek için genel ve sınırlı tutulmuştur. Ulaşılmak istenen temel gaye, öğrencilerin Felsefe Gurubu dersleri hakkında genel olarak olumlu mu yoksa -bazılarınca bilinçlice dile getirildiği üzere- olumsuz mu düşündüklerini, 'nesnel' ve 'bilimsel' bir biçimde sunmak olmuştur. Kısacası, öğrencilerin Felsefe Gurubu derslerine yönelik 'durum tanımlamalarını', sebeplerine derinlemesine inmeden olduğu gibi göstermektir. Bu minvalde, yukarıda serdedilen bulgular ışığında sonuçlar, 'bilimsel bir rahatlıkla' şöyle dile getirilebilir:

İlahiyat Fakültelerinde okuyan lisans öğrencilerin, bu fakülteye gelmeden önce ya da geldikleri ilk dönemlerde Felsefe Gurubu derslerine yönelik olumsuz önyargılar ve tutumlar taşımaktadırlar. Ancak, makalede sunulan bulgular, bu olumsuz önyargı ve tutumların, öğrencilerin ilgili dersleri almaya başlamasından sonra olumlu yöne doğru çevrildiğini göstermektedir. Bu durumda, söz konusu olumsuz önyargı ve tutumların,

bizatihi felsefe gurubu derslerinin müfredattaki yeri, içeriği ve işlevinden kaynaklanmadığı açıktır. Bu olumsuz önyargıların ve tutumların hangi nedenlerden kaynaklandığı sorusu bu makalenin sınırları dışında kalmaktadır. Ancak, felsefe gurubu derslerinin içeriği, işlevi ya da bu dersleri veren öğretim üyeleri ve ilk yıl(lar)ı itibariyle felsefe grubu dersleri hakkında yeterli bilgisi bulunmayan öğrenciler dışında inşa edildiği açık olan bu sert, katı ve olumsuz önyargı duvarlarının 'mala ustaları' hakkında başka çalışmaların yapılması kaçınılmazdır.

KAYNAKÇA

Aydın, Salih, "Felsefî ve Dinî Açıdan Felsefe Eğitiminin Gerekliliği", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 30, Isparta 2013 (s. 111-126).

Ayhan, Halis, "İlahiyat Fakültesi", *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, (s. 70-72).

Ayhan, Halis, *Türkiye'de Din Eğitimi*, 3. Basım, Dem Yayınları, İstanbul 2014.

Cebeci, Suat, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1996.

Demircan, Adnan, *Türkiye'nin İlahiyat Sorunu*, Beyan Yayınları, İstanbul 2015.

Efe, Adem, "Cumhuriyet'in Kuruluşundan Bugüne Türkiye'de Devam Ede Gelen 'Yeni İlâhiyât Fakültesi' Söylemleri + Ekler", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 30, Isparta 2013, (s. 213-235).

Eroğlu, Ebubekir, "Bilimin Felsefe Bilincini Dışlaması", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 30, Isparta 2013 (s. 105-109).

Ersoy, Mehmet Akif, *Safahat*, Hece Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2009.

Görgün, Tahsin, "Türk Üniversitesi ve Dini İlimler: İlahiyatın Akademik Yapılanması, Bölümleri ve Anabilim Dalları Nasıl Olmalıdır?, " (*Bugünün İlahiyatı Nasıl Olmalıdır: Sorunlar ve Çözümleri* içinde), Ensar Neşriyat, İstanbul 2015 (s. 149-164).

Günay, Durmuş, "Karşı Oy Yazısı", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 30, Isparta 2013 (s. 3-29).

Karadaş, Cağfer, "İlahiyat Lisans Programlarının Değerlendirilmesi" (*Bugünün İlahiyatı Nasıl Olmalıdır: Sorunlar ve Çözümleri* içinde), Ensar Neşriyat, İstanbul 2015 (s. 205-261).

Özdemir, Saadettin, "Yüksek Din Eğitiminin Geleceği ve İstihdam Alanlarına Yönelik Program Önerileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 30, Isparta 2013 (s. 237-249).

Öztürk, Mustafa, "İlahiyatın Adı ve Amaçları Ne Olmalıdır?" (*Bugünün İlahiyatı Nasıl Olmalıdır: Sorunlar ve Çözümleri* içinde), Ensar Neşriyat, İstanbul 2015 (s. 29-59).

Tatar, Burhanettin, "Günümüz İlahiyat Fakültelerinde Tefsir, Hadis, Ahlak Felsefesi ve Müzik Derslerinin Anlamı Üzerine Notlar", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 30, Isparta 2013 (s. 83-96).

Toktaş, Fatih - Acuner, Yusuf, "İlahiyat Fakültelerinde Felsefe Dersleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 17, Samsun 2004 (s. 159-176).

Usta, Mustafa, *Türkiye'de Yüksek Din Eğitiminin Kurumlaşma ve Ekolleşme Sorunları*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.

Uyanık, Mevlüt, "Felsefesiz İlahiyat Mümkün mü?", *TYB Akademi Dergisi*, Y. 6, S. 16, Ankara 2016 (s. 53-74).

http://iif.ikc.edu.tr/PHP_ALT_PORTAL/files/165/ders-program/3.snf.pdf (E.T. 17.04.2016).

http://iif.ikc.edu.tr/PHP_ALT_PORTAL/files/165/ders-program/4.snf.pdf (E.T. 17.04.2016).

http://www.eilahiyat.com/index.php/arsiv1/kategoriler/ilahiyat-uzerine/2876-mufredat-uzerine-mulahazalar (E.T. 17.04.2016).

http://www.sehir.edu.tr/Pages/Akademik/Bolum.aspx?BID=8 (E.T. 17.04.2016);
http://iif.ikc.edu.tr/PHP_ALT_PORTAL/files/165/ders-program/1.snf.pdf (E.T. 17.04.2016).

http://www.yenisafak.com/yazarlar/YusufKaplan/il%C3%A2hiyatlardan-felsefe-derslerinin-kaldirilmasi-cinayettir-39424 (E.T. 17.04.2016).

http://www.yok.gov.tr/web/guest/anasayfa/-/asset_publisher/64ZMbZPZlSI4/content/ilahiyat-fakultelerine-iliskin-ac%C4%B1klama;jsessionid=20393C70F6181BE5D8401ECF26EB170A?redirect=http%3A%2F%2Fwww.yok.gov.tr%2Fweb%

2Fguest%2Fanasayfa%3Bjsessionid%3D20393C70F6181BE5D8401ECF26EB170A%3Fp_p_id%3D101_INSTANCE_64ZMbZPZlSI4%26p_p_lifecycle%3D0%26p_p_state%3Dnormal%26p_p_mode%3Dview%26p_p_col_id%3Dcolumn-3%26p_p_col_count%3D1 (E. T. 17.04.2016).

https://istatistik.yok.gov.tr/ (E.T. 17.04.2016).

https://istatistik.yok.gov.tr/ (E.T. 17.04.2016).

https://yokatlas.yok.gov.tr/lisans-bolum.php?b=21300 (E.T. 17.04.2016).